

ĀKĀMÜ'L-MERCĀN'A GÖRE HAZAR ÜLKESİ VE TÜRK YURTLARI

Umut ÜREN*

ÖZ

Ortaçağ İslam coğrafyacılarının kaleme almış oldukları eserler Türk tarihinin birinci el kaynakları arasında yer almaktadır. Karadeniz'in kuzeyi, Batı ve Doğu Türkistan coğrafyasında faaliyet göstermiş pek çok Türk topluluğunun siyasî ve sosyal hayatlarının tespiti noktasında söz konusu coğrafya eserlerinin önemli bir rolü bulunmaktadır. İshâk b. Hüseyin tarafından XI. yüzyılda kaleme alınmış olan Ākāmü'l-Mercān fî zikrû'l-medāin'ül meşhûr fî külli mekân, Hazar ve Türk yurtlarına dair sunmuş olduğu bilgilerle bu tür kaynak eserler arasında yer almaktadır. Türk tarihi araştırmalarında pek müracaat edilmeyen bu eserin istinsah edilmiş iki nüshasının ve muhtevası itibarıyla zikredilen nüshalarla benzerlik arzeden Zikrû'l-Akalim adlı eserin bir nüshasının incelenmesi neticesinde Türklere dair sunulan bilgiler bu çalışmanın esas konusunu oluşturmaktadır. Çalışmamızda öncelikli olarak, el yazması eserin nüshalarının tespiti ve bunların tavsifi, akabinde ise eserin müellifinin kimliğinin tespiti ve eserin yazılış tarihi gibi problem arzeden hususlara izahat getirilmeye çalışılmıştır. Daha sonrasında ise Ākāmü'l-Mercān'ın bilinen nüshaları ile Zikrû'l-Akalim'de geçen Hazar ve Türk yurtlarıyla ilgili kısımlar Türkçeye tercüme edilmiş ve bu bilgilerin tetkikine gayret sarfedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İshâk b. Hüseyin, Ākāmü'l-Mercān, Hazarlar, Kimekler, Oğuzlar.

KHAZARIA AND TURKIC LANDS ACCORDING TO ĀKĀM AL-MARJĀN

ABSTRACT

Texts written by medieval Islamic geographers serve as an excellent primary source for scholars of Turkic history. They play a key role in helping us in study the political and social lives of various Turkic communities spanning the Northern Black Sea to Eastern Turkistan. Among them is Ākām al-Mercān fî zikrû'l-medāin al-meşhûr fî külli mekân, a text written by Ishaq ibn Hussain in the 11th century. It sheds light on the Khazars and Turks. As a result of the examination of two copies of this work, which is not used much in Turkish history studies, and a copy of the work called Zikr al-Akalim, the information given about the Turks constitutes the main subject of this research. In our research, firstly, it was tried to determine the copies of the manuscript, then to clarify the problems such as the identification of the author of the work and the date of writing of the manuscript. Afterwards, in the known copies of Ākām al-Mercān and the work called Zikr al-Akalim the parts related to the Caspian and Turkish regions were translated into Turkish and efforts were made to examine this information.

Keywords: Ishaq b. Hussain, Ākām al-Mercān, Khazars, Kimaks, Oguzs.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 08.12.2021; Yayına Kabul Tarihi: 10.03.2022

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Tarih Bölümü, KIRKLARELİ; ORCID: 0000-0001-6808-1378, E-posta: umuturen@gmail.com

Giriş

Müslüman bilim adamları tarafından *Şûretü'l-arz* veya *kat'u'l-arz* gibi terimlerle karşılanan coğrafya yazıcılığı, İslam dünyasında hızlı bir gelişim süreci yaşayarak ortaçağın ikinci yarısında son derece önemli bir seviyeye ulaşmıştı. Bu gelişim aşamalarının katedilmesinde İslam coğrafyacılığının eski Yunan, İran ve Hint bilgilerinden faydalanmasının önemli bir payı vardır. İslam dünyasına mensup ortaçağ coğrafya yazarları eski bilgilerden faydalanmalarının yanında kendi hesap ve gözlemlerine dayanarak birçok yeni ve başarılı çalışmalara imza atmışlardır. Belh ve Irak coğrafya okullarına mensup âlimlerin hazırlamış oldukları eserler yalnızca coğrafi tasvirlerle sınırlı kalmayarak, birtakım antropolojik verileri de ihtiva eder hâle gelmesiyle farklı bir kıvama kavuşmuştur. Özellikle bir seyahate dayanarak kaleme alınan çalışmalar coğrafi bilgilerle birlikte dönemin ve bölgelerin sosyo-ekonomik yapılarını göstermesiyle tarih, etnografya, antropoloji gibi bilimlere eşsiz kaynaklık ödevi görmeye başlamışlardır.

Türk tarihinin erken ve orta dönemlerine dair birinci elden bilgilerin bir kısmını sözünü ettiğimiz Ortaçağ İslam müelliflerinin coğrafya kitaplarından elde ediyoruz. Bu yönüyle, Türk toplulukları ve yurtları hakkında bilgi sunan Ortaçağ müslüman coğrafyacılarından bazılarının eserleri Türkçeye tercüme edilmiştir. X-XI. yüzyıllar arasında kaleme alınan ve Türkler hakkında bilgi veren; Hurdâdbih Ya'kubî, Fakîh el-Hemedânî, Bağdadî, Mes'ûdî, İstahrî, Makdîsî, İbn Havkal, Makdîsî, Bîrûnî, Gerdîzî, Bekrî gibi isimlerin eserleri ile Hudûd'ul-Âlem ismini taşıyan anonim çalışma ve Kaşgarlı Mahmud'un kaleme aldığı ansiklopedik bir sözlük hüviyetinde olan Dîvân-ı Lugâti't-Türk en sık başvurulan kaynaklar arasında yer almaktadır. Konuyu bu makale içerisinde tartışacağımız Hazar, Oğuz ve Kimekler olarak daralttığımızda burada zikredilen müellif ve eserlerin bir kısmından önemli ölçüde faydalandığı söylenebilir. Şüphesiz ki bu kaynak eserler dışında Türk yurtlarına dair bilgiler içeren başkaca eserler de mevcuttur. Ancak bunlara dair henüz detaylı çalışmalar yapılmamıştır. Bizim gayemiz, ismi pek bilinmeyen bu eserlerden birisini tanıtanın yanı sıra, Hazar ve Türk yurtlarına dair kısa da olsa sunduğu önemli bilgileri tetkik etmektir.

Âkâmü'l-Mercân fî zikrû'l-medâin'ül meşhûr fî kûlli mekân hakkında yapılan ilk kapsamlı çalışma 1929 yılında Angela Codazzi tarafından gerçekleştirilmiştir (1929, s. 373-464). Codazzi'nin ayrıntılı çalışmasının öncesinde 1910 yılında E. Griffini *Centenario della nascita di Michele Amari*'nin ilk cildinde yazar ve esere kısaca değinmiştir. Griffini'nin tanıtım mahiyetindeki satırları; Roma ve diğer şehirlerin İshak b. Hüseyin tarafından anlatıldığı bilgisine ve eserin o ana kadar bilinmeyip henüz üzerinde bir araştırmanın gerçekleştirilmediğine yöneliktir (1910, s. 425). Griffini, ilk bahsinden beş sene sonra kaleme aldığı *Die jungste ambrosianische Sammlung Arabischer Handschriften* (1915, ss. 63-89) başlıklı çalışmada esere dair özet bir bilgi daha aktarmıştır. Burada şehirler ve ülkeler hakkında bilgiler barındıran eserin İdrisî ve İbn Haldûn tarafından da kullanıldığı iddia edilmektedir (1915, s. 79). 1929 yılında P. Revelli, *I codici ambrosiani di contenuto geografico*'da Ambrosiana koleksiyonunda bulunan yazmanın 2a ve 33b varaklarının fotoğraflarını sunmuştur (Codazzi, 1929, s. 373). İshak b. Hüseyin'in Roma şehrine dair tasvirlerini kullanan Giustino Boson, 1929 yılında kaleme aldığı *Descrizione di Roma in una geografia araba del 1169 dell'Egira* (1929, s. 5-12) başlıklı çalışmayla *Âkâmü'l-Mercân* hakkında o zamana kadarki malumata katkıda bulunmuş ve böylelikle eserin tam hâliyle kritiği Codazzi'ye kalmıştır.

Codazzi ve öncülerinin gerçekleştirmiş oldukları çalışmalarda Milan'daki Ambrosiana Koleksiyonunda yer alan H-104 numarası ile kayda geçirilen nüsha esas alınmıştır. 20.1 * 15.2 cm boyutlarındaki sayfalara sahip nüsha 33 yapraktan oluşmakta ve her sayfada 12 satır bulunmaktadır (1929, s. 373). Metin, Yemen nesihî ile kaleme alınmış olmakla birlikte ilk yaprağın arkası (1b) ve ikinci yaprağı (2a) sülüs hattı ile ana metinden

ayrılmaktadır. Ambrosiana Koleksiyonunda yer alan bu yazma eser H. 1129 yılında Ahsen b. Ali b. Ubeydullah el-ansî el-Kevkebanî adlı müstensihinin kaleminden çıkmıştır (1929, s. 373).¹ Codazzi ve eser hakkında ilk çalışmaları gerçekleştiren araştırmacılar eldeki tek metnin H-104 numarası ile katologlanmış olan bu nüsha olduğunu ifade etmişlerdir. Dolayısıyla ilk çalışmalara kaynaklık teşkil eden bu nüshadaki birtakım tahrifat ve eksiklikler bazı okuma zorluklarını da beraberinde getirmiştir. Örneğin Codazzi'nin de ifade ettiği üzere nemden etkilenme gibi birtakım durumlar sonucunda 31b sayfasının bir kısmında yazı silinmiş hâldedir (1929, s. 373). Codazzi'nin çalışması ile bilim alemine tanıtılmış olan eserin 1988 yılında tahkikli neşrini hazırlayan Fehmi Said de bu tür sıkıntılara dikkat çekmekle birlikte, Codazzi tarafından gerçekleştirilen ilk okumanın bazı yanlışlıklar barındırdığını ifade etmiştir (Said, 1988, s. 5). Codazzi'nin 1929 yılındaki çalışmasının ardından Minorsky gibi bazı Rus oryantalistler de eserdeki Hazar ve Türk ülkelerine dair bilgileri değerlendirmeye yönelik çalışmalara imza atmışlardır. Aslında eserin, Codazzi'nin çalışmasından kısa bir süre sonra Rus bilim adamları tarafından da mercek altına alındığı anlaşılmaktadır ancak özellikle ilk araştırmalar eser hakkındaki kısa açıklamalardan ibarettir. Bunlardan biri de Rusya'da Arap dili, tarihi, kültürü ve edebiyatı konularında son derece önemli işlere imza atan I. Y. Krachkovskiy'nin çalışmasıdır. Pek çok Ortaçağ Arap kaynağını değerlendirdiği 6 ciltlik geniş külliyyatının 4. cildinde onuncu yüzyıl coğrafya eserlerine değinen Krachkovskiy, İshâk b. Hüseyin ve eseri Ākāmü'l-Mercân'a da yer vermiştir (1957, s. 233-234). Krachkovskiy'nin kısa bilgilendirmesinin ardından L. Ye. Kubbelya ve V. V. Matveyeva tarafından Arap kaynakları baz alınarak Sahraaltı Afrika bölgelerine yönelik gerçekleştirilen çalışmada Ākāmü'l-Mercân'a da bir başlık ayrılmıştır (1960, s. 186). Yine Rus bilginlerinden Minorsky de eser hakkındaki ilk araştırmalara sadık kalarak eserin belirtilen tek nüshasına vurgu yapmıştır ki, makale içerisinde yeri geldikçe bunlara ayrıntılı bir şekilde değinilecektir.² Bununla birlikte 1949 yılında R. N. Frye tarafından kaleme alınan bir makalede Ākāmü'l-Mercân'ın İstanbul'da olan bir nüshası daha gündeme getirilmiştir. Frye, çalışmasında, Adnan Erzi Bey aracılığı ile haberdar olduğu eserin Zeki Velidi Togan tarafından Köprülü Kütüphanesinde keşfedilmiş olduğunu ancak katologlanmadığını bildirmektedir (1949, s. 90). Frye, buna ek olarak, başlığı bulunmayan bir mecmua içerisinde yer alan eserin Togan tarafından İshak b. Hüseyin'in Ākāmü'l-Mercân'ı ile ilişkilendirildiğini de belirtmiştir³ (1949, s. 90). Köprülü Kütüphanesinde yer alan 1623 numaralı mecmua farklı yazmaların bir araya getirildiği antoloji türünde bir eserdir. 319 sayfalık bu toplama metinler arasında Ākāmü'l-Mercân'ı 201a-222a yaprakları arasında buluyoruz. Yine Yemen menşeli bir el yazısı ile kaleme alınmış yazmanın sayfaları 9 * 24,5cm. boyutlarındadır ve Ākāmü'l-Mercân metni her sayfada ortalama 30 satırdan ibarettir. Noktalama işaretlerinin pek kullanılmadığı metinde bir kısım tahrifat söz konusudur ve bu durum bazı kısımların okunmasını güçleştirmektedir. Eser içerisinde, konu edindiğimiz Hazar ve Türk yurtlarına dair bilgiler 218b-219a sayfalarında yer almaktadır. Frye'in işaret ettiği Köprülü kütüphanesindeki mecmuada yer alan Türklerle ilgili bahisler, bazı İslam coğrafyacılarının eserlerindeki bilgileri Türkçe'ye kazandırmada büyük emek sahibi Ramazan Şeşen tarafından tercüme

¹ Eserin müstensihisi olarak bilinen bu kişinin Yemen Kasimî imamlarından Emir el-Kasım b. Hüseyin'in (H. 1128-1139) kâtibi olarak görev yaptığı söylenmektedir.

² Krachkovsky, Minorsky'den 7 yıl sonra kaleme aldığı çalışmada eserin tek el yazması olduğunu dile getirmiştir (1957, s. 233). Bunun yanında eserle ilgili olarak son 15 yılda yapılan en güncel çalışmalardan biri Nuriya Garaeva imzası taşımakta ve kısa değerlendirmesi 7 ciltlik *Istoriya Tatar s Drevneyshikh Vremen* adlı kolektif eserin 2. cildinin ekler kısmında yer almaktadır. Burada da metnin tek nüshasına vurgu yapılarak Minorsky'nin 1937 yılındaki araştırmasına sadık kalınmıştır. Bk. 2006, s. 762.

³ 1928 yılında *Türkiyat Mecmuası*'nda Ahmet Zeki Velidî Togan tarafından kaleme alınan "Oğuzların Hristiyanlığına Aid" başlıklı çalışmanın bir paragrafında Togan, Köprülü Kütüphanesi Mecmualar kısmında yer alan 1623 numaralı bu antolojik eserden söz etmektedir. Eserde yer alan Türklerle ilgili rivayetlerin Avfi ve Yakûbî gibi müelliflerin kayıtlarında bahsedilen en kuzey ve soğuk iklimlerdeki Kimek ve Kırgızlara ait olduğunu bildirmiştir. bk. 1928, s. 64.

edilmiştir. Ancak burada yalnızca yazmanın (mecmuanın) katalog numarası verilmiş, eserin ismi ve müellifi gibi hususlara ise değinilmemiştir. Ambrosiana nüshası “Türk yurtları” başlığı ile son bulurken, Köprülü Kütüphanesinde yer alan mecmuanın metni, Ambrosiana nüshasından farklı olarak, Dokuzoğuz yurtlarından bahis, Yecüc-Mecüc seddinden bahis, Çin ülkesinden bahis ve başkaca konularla devam etmektedir. Bu husus, Ambrosiana’da bulunan Ākāmü’l-Mercân nüshası metninin, Köprülü Kütüphanesindeki nüshaya kıyasla içerik itibariyle yarım ya da eksik olduğunun işaretidir. Hazar ve Türk yurtlarına dair bilgiler veren zikri geçen yazma eserin söz konusu bu iki nüshası yaptığımız çalışmamızın ana kaynaklarını oluşturmaktadır. Ancak ayrıntısına aşağıda değineceğimiz Zikr’ul Akâlîm isimli bir başka yazma eserin, muhtevası itibariyle üzerinde durduğumuz iki nüsha ile büyük benzerlik arzemesi dikkatimizi celbetmiş ve bundan dolayı bu eseri de çalışmamızda değerlendirme durumu hasıl olmuştur.

Ākāmü’l-Mercân’ın yazarı hakkında ne yazık ki bilinenler, müellifin isminden öteye geçmemektedir. İshak b. Hüseyin hakkında herhangi bir biyografik malumata sahip değiliz (L. Ye. Kubbelya vd. 1960, s. 186). Bununla birlikte F. Castello’nun, Zikr’ul Akâlîm adlı başka bir coğrafya eserinin yazarı olarak bilinen İshak b. Hasan el-Zayyat ile İshak b. Hüseyin’in aynı kimse olduğuna yönelik ifadeleri müellifin isminin tespitini daha karmaşık hâle getirmektedir. Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Ākāmü’l-Mercân’ın yazarı olarak bilinen İshak b. Hüseyin’in anlatıları, Nallino ve Griffini gibi araştırmacılara göre İdrisî ve İbn Haldûn tarafından kullanılmıştır. Buna göre İdrisî’nin İshak b. Hüseyin el’müneccim; İbn Haldûn’un İshak b. Hasan el-hazinî olarak belirttiği kişiler aynı kimsedir (Griffini, 1910, V: II, s. 579; Codazzi, 1929, s. 379). Codazzi, İdrisî’nin bu hususta İshak b. Hüseyin’den sınırlı bir şekilde faydalandığını belirtmekte ve bu konudaki ayrıntıların tespitinin zorluğuna işaret etmektedir. Biz de çalışmamızın bazı noktalarında İshak’ın anlatısını destekleyecek birtakım bilgileri İdrisî’nin anlatısı ile karşılaştırdık. İbn Hurdâdbih, İbn Havkal gibi İslam yazarlarının eserlerinden önemli ölçüde faydalandığı bilinen İdrisî’nin, İshak b. Hüseyin’den haberdar olup olmadığı noktasında net bir şey söylememiz güç gözükmektedir. Yazar hakkında yapılan araştırmaların müşterek noktası müellifin İslam dünyasının batısında yer alan bir bölgeden olduğuna yöneliktir (Minorsky, 1937, s. 141). Özellikle Endülüs etrafında daha da ayrıntılanan anlatıya ve metnin kaleme alınma üslubuna bakıldığında müellifin Endülüslü bir müslüman olduğu fikri ağır basmaktadır (Said, 1988, s. 6). Said, özellikle Kuzey Afrika ve Endülüs notlarının kısa ancak önemli ayrıntılara sahip olduğunu dile getirerek, İshak b. Hüseyin’in ya Endülüs yarımadasında ya da Afrika kıyılarındaki Endülüs kolonilerinden birinde yaşamış olduğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte yazıma bağlı olarak da Endülüs’te yaşayıp Yemen’e dönen kimselerden biri olabileceğine de değinmiştir (Said, 1988, s. 16). Codazzi de özellikle Endülüs yarımadası, burada bulunan şehirler ve bazı önemli hadiseleri aktarırken kullanılan terminoloji dolayısı ile müellifin Endülüs ya da magrib kökenli olduğu noktasında fikir beyan etmiştir (1929, s. 380).

Castello’nun, Ākāmü’l-Mercân’a ve müellifine yönelik Nallino ve Codazzi’nin önerilerini değerlendirdikten sonra emin bir şekilde gündeme getirdiği; Zikr’ul Akâlîm ve İshak b. Hasan el-Zayyat hakkındaki önerilerini burada tartışmaya dâhil edebiliriz. Paris, Bibliotheca Nacional’deki 2186 nolu el yazması Zikr’ul Akâlîm adını taşımaktadır ve esere yönelik en kapsamlı çalışma Francisco Castello tarafından gerçekleştirilmiştir. Burada sözünü ettiğimiz el yazması iki coğrafya çalışmasının bir araya getirildiği bir eserdir ve Zikr’ul Akâlîm söz konusu el yazmasının ilk çalışmasını oluşturmaktadır. 32 yaprakтан oluşan eser içerik itibari ile Ākāmü’l-Mercân ve Köprülü 1623 nolu yazmayla aynı anlatı seyrini izler. Kabaca iki bölüm hâlinde değerlendirebileceğimiz Zikr’ul Akâlîm’in ilk kısmı dünyanın iklimlere ayrılması, bazı astronomik hesaplar ve koordinatlara değinmektedir. Eserin ikinci kısmında ise bazı ülke ve şehirlere dair bilgiler bulunmaktadır. Zikr’ul-

Akâlim'in özellikle ikinci kısmında yer alan bilgiler Ākāmü'l-Mercân'dakilerle neredeyse bire bir aynıdır. Sadece bahsedilen şehirler noktasında iki eserde sunulan bilgilerde küçük farklılıkların olduğunu söyleyebiliriz. Ākāmü'l-Mercân'da ayrı bir başlık altında Antakya, Azerbaycan, Nihavend, Kastilya, Kurtuba gibi bölgelere değinilmezken, Zikru'l-Akâlim'de bunlara yer verilmektedir. Tus, Merv, Herat, Serahs, Kirman gibi Ākāmü'l-Mercân'ın ayrıca yer verdiği şehirler ise Zikr'ul Akâlim'de bağımsız başlıklar altında zikredilmektedir. Codazzi'nin Ākāmü'l-Mercân'a yönelik ifadeleri değerlendirildiğinde; eserin daha kapsamlı bir çalışmanın özeti olabileceği yönündeki görüşleri bu bağlamda büyük önem kazanır (1989, s. 29)⁴. Castello, Zikr'ul Akâlim'in müellifi olarak gördüğümüz İshak b. Hasan el-Zeyyat'ın kim olduğu noktasında tıpkı Ākāmü'l-Mercân'la adını öğrendiğimiz İshak b. Hüseyin'de olduğu gibi herhangi bir biyografik bilgiye sahip olunmadığını belirtmiştir (1989, s. 30). Bu noktada müellifin kimliğinin tespiti için en sağlıklı girişimin muallakta olan isim ve metinlerle kıyaslanması olduğu kanısına varmıştır. Bu çabaların neticesinde İshak b. Hasan el-Zeyyat ile İshak b. Hüseyin'in aynı kimse olduğu sonucuna ulaşılmıştır (1989, s. 30). Dolayısıyla bu çalışmamızda Ākāmü'l-Mercân'dan konu edindiğimiz bölümleri Zikr'ul Akâlim ile de karşılaştırma gereği duyduk. Hazar ve Türk yurtları bahislerinde Zikr'ul Akâlim'deki ifadelerin Köprülü Kütüphanesi 1623 nolu mecmuada yer alan nüsha ile birebir aynı olduğunu ifade edebiliriz. Zikr'ul Akâlim'deki son başlık olan Çin ülkelerinden bahis kısmından sonra eser dünyadaki denizler, dağlar, adalar hakkında kısa bilgiler vererek sona ermektedir.

Ākāmü'l-Mercân'ın kaynakları arasında Harezmi ve Yakubî gibi isimler üzerinde durulmakla birlikte Minorsky bunlar arasına İbn Rusteh'i de eklemektedir (Minorsky, 1937, s. 141).⁵ Burada Codazzi de özellikle Burtas memleketine dair verilen bilgilerin İbn Rusteh'i çağırıldığına dikkat çekmiştir (1929, s. 378).⁶ İshak b. Hüseyin'in kendisi de eser içerisinde istifade ettiği kaynakların isimlerini vermez; yalnızca İsfahan faslında Kuteybe'den yararlandığını belirtmektedir. Ancak Codazzi, dokuzuncu yüzyıl tarihçi ve filoloğu Kuteybe'nin; *Kitab'ül Ma'ârif* isimli eserinde İshak'ın alıntısına karşılık gelecek bir pasajın bulunmadığını belirtmektedir (1929, s. 376). Aynı şekilde Fehmi Said'in hazırladığı tenkitli neşrin önsözünde de Kuteybe'nin anlatılarında benzer bilgiye rastlanmadığı ifade edilmektedir (1988, s. 7). Bunun dışında Ambrosiana nüshasında eserin istinsahı esnasında iki yere de müstensih tarafından bir kaynak kaydı düşüldüğü görülmektedir. Nişabur başlığının yanında düşülen şerhte, kopya işlemi esnasında bazı nüshalarda bu ismin noktasız yazıldığına yönelik bilgi bulunmakta ve Mervezi'nin adından söz edilmektedir. Diğer şerh ise Fîrûzâbâdî'nin *Ākāmü'l-muḥîṭ*'ine dairdir (Codazzi, 1929, s. 376).

Eserle ilgili bir diğer önemli husus da çalışmanın tarihlendirilmesine dair meseledir. Müellif hakkında teferruatlı bilgi sahibi olmayışımız, Ākāmü'l-Mercân'ın yazıldığı dönem konusunda birtakım zorlukları beraberinde getirmiştir. Bu noktada eser üzerinde yapılmış sınırlı sayıdaki çalışmanın müşterek bir biçimde işaret ettikleri ayrıntı Merakeş şehrinin kuruluşu ile alakalıdır.⁷ 1062 yılında kurulan bu şehre dair İshak b. Hüseyin'in hiçbir bilgi

⁴ Krachkovsky de Ākāmü'l-Mercân içeriğinin orijinalin bütününe korumadığına yönelik düşüncesini bildirmiş ve döneminin ünlü şehirleri hakkında kısa bilgiler aktaran bu eserin daha kapsamlı bir çalışmanın özeti olma ihtimalini hatırlatmıştır (1957, s. 233).

⁵ Minorsky bu hususta İskenderiye ve Yedi Uyurlarla ilgili bazı efsanelerin İbn. Hurdadbihten, Hazar topraklarıyla ilgili önemli ayrıntıların da İbn Rusteh'den alıntıldığını düşünmektedir.

⁶ Codazzi, İshak b. Hüseyin'in kaynakları noktasında oldukça geniş bir literatür taraması gerçekleştirerek pek çok kaynağın ismini zikretmekle birlikte sıralamış olduğu birçok müellif ve eserden ağırlıklı olarak Harezmi, Yakubî, İbn Hurdadbihten ve İbn Rusteh'in adını öne çıkartmaktadır (1929, s. 377).

⁷ Fas'ın güneyindeki Havz ovasında bulunan Merakeş'in kuruluş çalışmaları, yaygın kabule göre Murâbit Emîri Ebû Bekir b. Ömer tarafından 454'te (1062) başlatılmış, Yûsuf b. Tâşfîn zamanında muhtemelen 470'te (1077-78) tamamlanmıştır (Razûk, 2004, s. 166).

aktarmaması eserin bu tarihten önceki bir dönemde yazıldığı görüşüne dayanak oluşturmuştur (Said, 1988, s. 7). Codazzi, 875 yılında kurulan Tenes şehrine dair bahislerin bulunmasına da dikkat çekerek, sonraki araştırmaların da tekrarladığı üzere Merakeş'in kuruluşuna vurgu yapar ve eserin 10. yüzyılın sonunda kaleme alındığını bildirir (1929, s. 380). Minorsky de yapmış olduğu çalışmasında metnin 11. yüzyıl üretimi olabileceğini ifade etmiştir (1937, s. 141).

Ākāmü'l-Mercân'ın müellifi anlatı itibariyle Ortaçağ müslüman coğrafyacılarının dünyayı iklimlere bölerek uyguladıkları yazım tekniğini kullanmış ve o dönemin meşhur şehirlerini karışık bir hâlde sunmuştur. Eserinde öne çıkardığı şehirlerin önemli ticaret limanları oluşu bu noktada dikkat çekmektedir. Anlatımı gerçekleştirirken alfabetik bir sıralamaya başvurmadığını ancak coğrafya itibari ile aynı bölgedeki şehirleri birbiri arkasında değerlendirmeye çalıştığını söyleyebiliriz. Zaman zaman şehirlerin kuruluş hikayelerine de yer veren İshâk b. Hüseyin, bazı bölgelerde şehrin sakinlerine de değinmiş ve o şehirlerde hangi milletlerin yer aldığı gibi sorulara da cevap vermiştir. Özellikle doğuda yer alan yerleşim yerlerini anlattığı pasajlarda su kaynaklarına dair özel bir yer ayırdığı da göze çarpmaktadır. Avrupa şehir ve bölgelerine dair verdiği bilgilerde Slavlar ve Frankların Bizans ile mücadele hâlinde olduklarına da kısaca temas etmiştir. Endülüs ile ilgili bilgileri hariç tutarsak döneminin meşhur şehirlerinin coğrafi konumu ve haklarında özet bir bilgi sunmakla yetinen müellif Hazar ve Türk yurtlarını anlattığı kısa pasajlarda birtakım sosyo-kültürel unsurlara da yer vermektedir.

Ākāmü'l-Mercân'a Göre Hazar ve Şaş Yurtları

İshâk b. Hüseyin el-müneccîm'in kaleminden çıkan, *Ākāmü'l-Mercân fî zikrû'l-medâin'ül meşhûr fî külli mekân* başlığını taşıyan eser dünyanın çeşitli bölgelerindeki şehirler hakkında bilgiler aktaran bir coğrafya kitabı niteliğindedir. Mübarek Mekke Şehrinin Bahsi (Zikr-i medine-i Mekke el-müşerrefâ) ile başlayan eser sırasıyla; Peygamber Şehri, İlyas'ın Mukaddes Hanesi, Bağdad Şehrinden Bahis, Samerra Şehrinden Bahis, Kûfe Şehrinden Bahis, Basra Şehrinden Bahis, Vâsıt Şehrinden Bahis, Abadan Şehrinden Bahis, Siraf Şehrinden Bahis, San'a Şehrinden Bahis, Aden Şehrinden Bahis, Umman Şehri, Seba Şehri, Hadremevt, Bahreyn Şehri, Tâif ve Yemâme, Dımeşk Şehri, Haleb Şehrinden Bahis, Taberiye Şehrinden Bahis, Askalân Şehri, Tarsus Şehri, Mavsıl Şehri, Hemedan Şehri, İsbehan Şehri, Rey Şehri, Helvan Şehrinden Bahis, Taberistan Şehri, Cürcan Şehrinden Bahis, Nişabur Şehrinden Bahis, Tus, Merv Şehrinden Bahis, Serahs Şehri, Herat Şehri, Kirman Şehri, Harezmi Şehri, Sicistan Şehri, Belh Şehri, Buhara Şehri, Semerkand Şehri, İskenderiye Şehri, Dimyat Şehri, Tenes Şehri, Mısır Şehri, Medyen Şehri, Ayn El-Şems, Kulzüm Şehri: Süveys, Trablus Şehri, Kayrevan Şehri, Tâhert Şehri, Berberilerin Ülkeleri ve Bahisler, Sudan Şehri, Endülüs Adası, Rum ve Frenk, Roma Şehri, Kostantiniye Şehri, Rakîm Mağarasından Bahis, Hind'de Zebec Şehri, Hazar ve Şaş yurtları ve Türk yurtları bölümlerinden oluşmaktadır. Muhteva itibari ile eser ansiklopedik biçimde dönemin ünlü şehirlerinden kısa bilgiler aktarmakta, bunların coğrafi konumlarını bildirdikten sonra sözü edilen beldelerin meşhur kılan özelliklerini öne çıkararak yalın bir anlatım sunmaktadır.

İshâk b. Hüseyin, eserinde Avrupa hakkındaki bilgileri verdikten sonra oldukça kısa bir şekilde Zebec şehrine değinmiş ve ardından Hazar ülkesinden söz etmeye başlamıştır. Yukarıda ifade ettiğimiz üzere eserin Hazar ve Türk yurtlarına ayrılan kısımlarına Minorsky tarafından bir çalışmada yer verilmiştir. Minorsky'nin dikkat çektiği hususların başında eserin bu kısımlarında yer alan bazı isimlerin tartışmaya açık oluşu gelmektedir. Eser ve müellif hakkında ayrıntıya girmeyerek yalnızca bu tartışmalı verileri değerlendiren Minorsky, buradaki anlatıyı İbn Rusteh'in bilgileri ile karşılaştırmış ve metinde yer alan yer ve kavim isimlerine dair birtakım öneriler sunmuştur. Esas itibariyle Ambrosiana nüshasındaki tartışmaya açık yer, şahıs ve kavim adları yalnızca bu

bölümlerle sınırlı değildir. Codazzi de bu doğrultuda müstensih nüshasının, yorumu zorlaştıracak birtakım eksiklikler ve gramer hatalarını barındırdığını ifade etmiştir (1929, s. 381). Daha önce de belirttiğimiz gibi tek nüsha ile sınırlı kalmış çalışmalar bu noktada farklı yorumların gelmesini kaçınılmaz kılmıştır. Biz, Ambrosiana nüshasını esas alarak ilgili bölümlerin, Köprülü nüshası ve Zikr'ul Akâlîm'deki bilgilerle mukayeseli bir şekilde tercümesini ve değerlendirmelerini yapmaya çalışacağız.⁸

Tercüme (Ākāmü'l-Mercân, AN, 32a)

Hazar ve Şaş Yurtları

Sind sınırları içinde oldukça geniş ve büyük bir ülkedir.

Ve büyük kralları Yahudi inancına mensuptur. Türklerle ve Sind halkı ile savaşır. Krallarının oldukça büyük orduları bulunur. Ülkelerinde çiftlikler, meyve bahçeleri ve meyveler ile birçok şehir vardır. Onların şehirleri şunlardır:

10.000 savaşçı çıkararak Bulgar şehri, Hazar kralına itaat etmektedir. Dış görünüşleri Türklere benzemektedir.

Bir kadın, onlar arasında istediği erkeği seçmekte özgürdür ve böylece anne ve babasına itaatten sapar. [Burası] ovalık bir arazide yer almaktadır, ağaçlarının çoğu Horasana'a getirilir, mallarının çoğu budur ayrıca tarlaları bulunmaktadır. Birçoğu [...] inancını benimserler.

Onların şehirleri arasında, Hazar Gölü'nden çıkan ve Horasan Gölü'ne akan büyük nehrin üzerinde bulunan görkemli ve büyük Tanyinu (?) vardır.

Müslümanlarınkine benzer mezarlıkları bulunmaktadır ve onlardan çoğu kefarete olarak ölümlerini yakarlar.

Minorsky gerçekleştirmiş olduğu çalışmada yukarıda yer alan metnin İbn Rusteh'in Hazar, Bulgar ve Burtas memleketleri ile alakalı olarak verdiği bilgilerle yakınlığına dikkat çekerek önemli bir tespitte bulunmuştur (1937, s. 144). Bununla birlikte İbn Hurdadbih'te yer alan haberleri de araştırmasına dâhil ederek metinde geçen tartışmalı isimlere yönelik bazı önerilerde bulunmuştur.¹⁰ Başlıkta yer alan Hazar ve Şaş yurtları ifadesi bunlardan ilkidir. Minorsky'nin önerisine göre الشاش kaydı Hazar başkentinin adıdır ve bu isim İbn Rusteh'de سارغشن, Hudûdü'l-Âlem'de ساووع ve Bekrî'de بارغيش olarak geçmektedir (Minorsky, 1937, s. 144). İbn Rusteh'deki kayda itibar eden Minorsky'ye göre burası İtil'in batı kıyısında kalan Sarıgşın'ı ifade etmektedir. Ancak Minorsky burada başlığı الشاوش olarak vererek, eserin iki nüshasında ve Zikr'ul Akâlîm'deki başlıkta yer almayan bir و harfini de okumaya dâhil etmiştir (Minorsky, 1937, s. 142). Ambrosiana ve Köprülü nüshalarında kelime aynı şekilde الشاش olarak yazılmıştır (AN, 32a; KN-1623, 218b). Zikr'ul Akâlîm'de ise الشاس yazımını görüyoruz (PBN-2186, 27a). Bununla ilgili olarak yazarın özellikle şehirlerle alakalı başlıkların tamamında مدينة - şehir kullanımını tercih ederken بلاد - ülke/yurt tanımlamasını yalnızca Berberî, Sudan, Türk ve Hazar başlıkları için yapması önemli bir ayrıntı olabilir. Burada bir Hazar kentinden söz edilmiş olması

⁸ Çalışma içerisinde Ākāmü'l-Mercân'ın iki farklı nüshası ile Zikr'ul Akalim metninin varak numaraları verilerek gösterilecek olan notlarda Ambrosiana Nüshası için AN, Zikr'ul Akalim için PBN-2186, Köprülü Koleksiyonu 1623 nolu risale için KN-1623 kısaltmaları kullanılacaktır.

⁹ Ākāmü'l-Mercân'ın Ambrosiana nüshasında boş bırakılan bu kısım Codazzi'nin çalışmasında Pagan inancı şeklinde verilmiştir (1929, s. 461). Said'in tahkikli metninde ise boş kısmın Hristiyanlık olarak değerlendirildiğini görürüz (1988, s. 123).

¹⁰ Eserin Hazar ve Türklerle alakalı kısımları Minorsky'de olduğu gibi Rus oryantalistlerin ilgisine mazhar olmuştur. Bu hususta Krachkovsky, özellikle Hazarlar ve Türkler hakkındaki bölümlerin son derece ilgi çekici olabileceğini beyan ederken, buradaki kısa pasajların bize ulaşan ya da ulaşmayan başka eserlerden kırtıntılar olduğunu vurgulamıştır (1957, s. 234).

ihtimali bu bakımdan da zayıf görülmektedir. Köprülü yazması ile Zikr'ul Akâlim metninde Âkâmü'l-Mercân'daki pasajdan farklı olarak Sarıgşın şehrinin adından doğrudan söz edilmektedir. "Bunların büyük şehrine Sarıgşın denir" şeklinde tercüme edebileceğimiz her iki nüshadan Zikr'ul Akâlim'de سارغشن (PBN-2186, 27b); Köprülü nüshasında ise سارغشن (KN-1623, 218b) yazımları ile karşılaşırız. Dolayısıyla başlığa taşınan bu bölge adı diğer İslam müelliflerinin eserlerinde de sıklıkla karşılaştığımız Şaş ülkesi ibaresi ile uyumludur. İdrisî, *Nüzhet el-müştâk fi ihtirâk el-âfâk*'da Türk ülkelerinin hepsinin Maveraünnehir'de Fergana, Şaş ve Taraz'ın ötesinde bulunduğunu kaydetmiştir (Şeşen, 2001, s. 100). Müellifimiz, başlığa Şaş ifadesini taşımışsa da Türk ülkelerinin başlangıcı olarak diğer İslam kaynaklarında rastladığımız bölgeye dair herhangi bir ayrıntı vermemektedir. Buradaki anlatıyı Hazar Denizinin batı yakasıyla sınırlı tutarak, bir sonraki başlık olan, "Türk yurtları" kısmında Şaş ve ötesindeki topraklara yer verilmiştir.

Tartışmalı bir diğer ifade metinde geçen سند Sind ülkesi ifadesidir. Bu ifade Ambrosiana metninde beş yerde geçmektedir. Ortaçağ Arap coğrafyacıları Umman Deniziyle Keşmir Dağları arasında kalan bölgeye Sind demişler, Hudûdü'l-Âlem'de Sind'in sınırları; doğuda Mihrân Nehri, güneyde Hint Okyanusu, batıda Kirman toprakları, kuzeyde Horasan'a bitişik çöl olarak tarif edilmiştir (Özcan, 2009, s. 242). İlk olarak Mekke başlığının altında Kabe'nin kible olarak anılması dolayısıyla geçen Sind ifadesi burada Hind ile birlikte kaydedilmiş hâlde karşımıza çıkar. (AN, 2b) İkinci kez anılması Sicistan bahsi ile alakalıdır. (AN, 17a) Bölgeyi tarif ederken Sind ülkesi ifadesine başvuran yazar Sicistan ile Sind ülkesi arasında çöller ve çorak arazilerle kaplı olduğunu bildirir. Buradaki kayıta da Sind ülkesinden İndus nehri havalisine kadar olan kısma bir gönderme yapıldığını rahatlıkla düşünebiliriz. Üçüncü tekrar Kirman şehriyle ilgili kısımdadır. Burada Abdurrahman b. Samüre'nin ismini veren müellif, Kirman kentinin elde edilmesini anlatmaktadır. Abdurrahman b. Samüre, Sîstan valiliği görevinde bulunduğu esnada Zerenc halkının isyanı üzerine, Zerenc'i kuşatmış ve iki milyon dirhem para ve 2000 köle alarak kale kumandanı ile yeni bir anlaşma gerçekleştirmiştir. 653 yılındaki bu hadisenin devamında Abdurrahman doğuya seferler düzenleyerek, Hindistan yakınlarında Zerenc ile Kiş arasındaki yerleri ve Ruhhâc ile Zemindâver arasındaki bölgeyi ele geçirmiştir. Müellifin, oldukça kısa bir şekilde yalnızca Abdurrahman b. Samüre ve Kirman bağlantısını anlattığı iki satırlık kısımda andığı Sind (AN, 17b), Kirman'ın coğrafi durumuna ilişkin bir kullanımdır. Sind'e dair son iki bahis bizim ilgilendiğimiz Hazar başlığının altındadır. Hazar ve Şaş yurtlarının Sind sınırları içinde olduğuna yönelik pasajda Sind'i yukarıdaki ifadelerin uyduğu coğrafya ile eşleştirmemiz hayli güçtür. Bunun yanında üç nüshanın da سند olarak kaydettiği yer ismini Çin olarak değerlendirme ihtimali de bulunmamaktadır. Ambrosiana nüshası her ne kadar Çin yurtlarına dair anlatıyı barındırmasa da eser içerisinde Çin'e atıflar yer almaktadır. Zebec şehriden bahsedilirken, Hindistan'da fillerin avlandığını bildiren yazar avlanan hayvanların dişlerinin Çin'e gönderildiği ve burada Çinli kadınlara mücevher yapımında kullanıldığı bilgisini sunar (AN, 31b). Köprülü ve Zikr'ul Akâlim metninde Çin'e dair bilgilerde, bölge adının açık bir şekilde صين olarak kaydedildiği görülür.¹¹

Sind ve Türk yurtlarının bir arada verildiği ifadeye yeniden dönecek olursak; Ambrosiana nüshasında yalnızca "Sind sınırları içinde oldukça geniş ve büyük bir ülkedir"¹² kaydı yer alırken, Zikr'ul Akâlim'de "Sind ve Türk yurtları arasında oldukça geniş ve büyük bir ülkedir."¹³ şeklinde verilen bilgiye "Türk yurtları" ibaresi eklenmiştir. Köprülü nüshasında ise Türk ülkeleri yazımı atlanarak, "Sind ile ... arasında oldukça geniş

¹¹ الصين بلاد ذكر (PBN-2186, 28b); الصين بلاد ذكر (KN-1623, 219b)

¹² السند حدود في عظمة واسعة بلاد هي و

¹³ الترك بلاد و السند د بلا حلول فيمابين عظمة بلاد هي و

ve büyük bir ülkedir.”¹⁴ şeklinde yazılmıştır. Köprülü nüshasını inceleyen Frye söz konusu kelimenin sed, dağ, duvar gibi bir anlama işaret edebileceğini önermiştir (1949, s. 91). Minorsky ise buradaki Sind ifadesinin Serir olması gerektiğini vurgulamaktadır. Sind kullanımının Hazar başlığı altında hem ülke hem de Hazarların savaştıkları bir halk adı olarak üç nüshada da geçtiğini görürüz. Ākāmü'l-Mercân 'da “Türklerle ve Sind halkı onlar ile savaşırlar”¹⁵, şeklinde verilen bilgi Zikr'ul Akâlim'de¹⁶ ve Köprülü nüshasında¹⁷ da aynı şekilde yer almıştır. Böylelikle Minorsky'nin Serir önerisi son derece yerinde gözükmemektedir ve Hazar ilişkileri bağlamında diğer İslam kaynaklarınca da desteklenmektedir. Mesûdî, *Murûc ez-zeheb*'de sarp ve müstahkem bir ülke olan Serir yurdunu tarif ettikten sonra Serir hükümdarının Hazarlara akınlar yaptığını kaydetmiştir (Şeşen, 2001, s. 52). Hazarların Sind/Serir halkı yanında Türklerle de savaştıklarını söyleyen müellifimiz, bu noktada da Oğuzları kastetmiş olmalıdır.¹⁸

Ākāmü'l-Mercân'da Hazar kralına itaat eden ve 10.000 asker desteği veren بلکار Bulgar şehrine yönelik kayda şerh düşen Minorsky burasının Belencer olması gerektiğini öne sürmüştür (1937, s. 144). İbn Rusteh'in bilgilerini esas alarak Bulgarların hiçbir zaman Hazar tebası olmadıklarını dile getirerek Ākāmü'l-Mercân yazarının burada İbn Hurdadbih'in anlatımına sadık kaldığını düşünmüştür. Bu doğrultuda İbn Rusteh'in Hazar, Burtas ve Bulgarlarla ilgili olarak verdiği bilgileri değerlendirdiğimizde hem Hazar hem de Burtas kısmında 10.000 süvarilik bir askeri güçten söz ettiğini görürüz. *A'lâk el-nefise*'de Burtaslar arasından böyle bir askeri birliğin çıkarıldığına dair bilgi verilmiştir (Şeşen, 2001, s. 36-37). Ayrıca Burtasların, Hazar hükümdarına bağlı olduğu açıkça belirtilir. Bulgarlarla ilgili bilgilerde ise onların toplum yapısı ve hükümdarına dair kısa ifadeler sunduktan sonra birtakım Bulgar gelenekleri ve ekonomik hayata dair ayrıntılarla anlatı devam etmektedir. Burada Bulgarların Hazarlara bağlılık ya da bağımsız oldukları noktasında net bir ifade yer almaz. Ayrıca İbn Rusteh Bulgar adında bir şehirden de bahsetmemektedir. İshak b. Hüseyin, İbn Rusteh'de yer alan bilgilerden kısmen faydalanmış olsa da Hazar bağlılığında gördüğü Bulgar şehrini emin bir şekilde eserinde nakletmiştir. Eserde yer alan bazı ihtilafı yazım örneklerine nazaran Bulgar kentinin adı gayet açık verilmiştir. Zikr'ul Akâlim ve Ākāmü'l-Mercân'da Hazarların kontrolünde gösterilen bu şehir بلکار olarak kaydedilmişken¹⁹ Köprülü nüshasında küçük bir farklılıkla بلغار şeklinde karşımıza çıkmaktadır (KN-1623, 218b).

Hazarlar arasında kadınların evlenmek için istedikleri erkeği seçme konusundaki özgürlüklerine dair bilgi yine Minorsky tarafından İbn Rusteh'in Burtas kadınlarına dair verdiği bilgi ile eşdeğer bulunmuştur (1937, s. 141). *A'lâk el-nefise*'deki; “[Burtasların] aralarından bir kız bülûğa erince babasının emri altından çıkar, istediği erkeği seçer” ifadelerini hatırlatmaktadır (Şeşen, 2001, s. 37). Ākāmü'l-Mercân bu bilgiyi Hazarlar için tekrarlar.

Horasan'la yapılan ticarete ve bu hususta özellikle ağaçların (halenc) bu bölgeye ihrac edildiğine vurgu yapan müellif, eserinde farklı şehirlerin ticaret hayatlarına dair birtakım hususları aktarırken, Hazar ülkesindeki bu bilgiyi de dışarıda bırakmak

¹⁴ السند حدود فيمابين عظيمة واسعة بلاد هي و 14 (KN, 1623, 218b) Burada Sind ifadesinden sonra başka bir yer adı zikredilmeyerek Hazar yöneticisinin Yahudi inancına mensup olduğu bilgisine geçilmiştir.

¹⁵ السند أهل بحاربههم و الأتراك بحاريون هم و 15 (AN, 32a)

¹⁶ السند أهل بحاربههم و الأتراك بحاريون هم و 16 (PBN, 2186, 27a)

¹⁷ السند أهل بحاربههم و الأتراك بحاريون هم و 17 (KN-1623, 218b). Köprülü nüshasındaki ifadede diğerlerinden ayrılan tek fark, Etrak (Türkler) ifadesinin yazılış şeklidir.

¹⁸ Oğuzlar ile Hazarların ilişkileri 890'lardan sonra başlamakta ve ilk başlarda müttefiklik, sonraları da düşmanlık çizgisinde ilerlemiş gözükmemektedir. Hazarların kendilerine ait en önemli kaynaklardan Kenize Mektubunda Oğuzlar, Hazar'ın daimi düşmanları arasında zikredilmişlerdir. Özellikle 940'lardan itibaren Hazar-Oğuz münasebetleri savaşlar üzerinden bir seyir izlemiştir. Bk. Karatay, 2014, s. 227-261.

¹⁹ الخزر ملك طاعة في هي و بلکار مدابنها فمن مدابن بها و (AN, 32a), الخزر ملك طاعة في هي و بلکار: مدنهم فمن 19 (PBN-2186, 27a-27b).

istememiş olmalıdır. Bu dönemde müslüman coğrafyacı ve tarihçilerin kayıtlarında Horasan ve Harezmi bölgesi ile gerçekleştirilen yoğun ticaret hayatına yönelik pek çok örneğe rastlanmaktadır. Bölgede ticaret kalemi olarak gösterilen halenc (kayın) ağacının bolluğuna dair Gerdîzî’de de benzer bilgiler bulunur ve bu ağacın Burtas bozkırlarında en sık görülen tür olduğu Zeyn el-ahbâr’da bildirilmiştir (Şeşen, 2001, s. 83). Ākāmü’l-Mercân’ın Ambrosiana nüshasında, Horasan’a ihrac edilen halenci (kayın) bildirir ve ardından “mallarının/ zenginliklerinin çoğu budur ayrıca çiftlikleri vardır”²⁰ şeklinde tercüme edebileceğimiz ifadeler gelir. Ancak Zikr’ul Akâlim’de ilgili kısma baktığımızda bir ayrıntının atlandığı farkedilmektedir. Burada “gelirlerinin çoğunluğunun bal olduğu ve çiftlikleri bulunduğu”²¹ ifadeleri yer almaktadır. Köprülü nüshasında da “mallarının çoğu baldır”²² kaydı verilerek, burada ise çiftliklerinin bulunduğu dair satırın atlandığı tespit edilmiştir.

Ambrosina nüshasının yukarıda sunmuş olduğumuz tercümesinde Hazarların inanç hayatıyla ilgili kısımda bir boşluk bulunduğunu ve bu hususta Codazzi ve Said’in önerilerini ifade etmiştik. Köprülü nüshası ve Zikr’ul Akâlim yazmaları bu eksikliği tamamlar niteliktedir. Zikr’ul Akâlim ve Köprülü nüshası bu hususta; “çoğunluğu Müslümanmış gibi hareket eder”²³ kaydını müşterek bir biçimde sunmaktadırlar.

Hazarların ikinci bir şehirden bahseden müellif, problemleri bir yazım daha sunarak Tanyinu/Tanyenu (?) kentinin adını vermektedir. Bu kenti Hazar’dan doğup Horasan gölüne dökülen büyük nehir üzerine yerleştirir. İbn Rusteh’de Hazar başkenti için Sarıgşın ifadesi kullanılmış ve bir diğer kent için de Han-balığ ismi yer almıştır. Minorsky gerçekleştirmiş olduğu çalışmada Tanyinu kenti için al-Bayda ve Han-balığ önerilerinde bulunur. Ancak Ākāmü’l-Mercân’da طان ينو (AN, 32a) şeklinde verilen kent adı Minorsky’nin önerileri için oldukça farklılık arz etmektedir. Köprülü nüshasındaki ilgili kısmın tercümesini gerçekleştiren Şeşen ise bu kentin adını Tâzîk olarak sunmaktadır (Şeşen, 2001, s.90). Köprülü nüshasında kent adının yazılışı الطاديق şeklinde verilmiştir (KN-1623, 218b). Zikr’ul Akâlim’de ise burası الطارنيد biçimiyle kaydedilmiştir (PBN-2186, 27b). Mevcut yazmalarda karşımıza çıkan üç farklı yazım şekli kent adının açıklanması noktasında birtakım sıkıntılara yol açmaktadır. Burada kentin Hazarla bağlantılı olan büyük nehir üzerinde bulunduğu ayrıntısı önemli durmaktadır ve üç nüshada da aynı açıklama korunmuştur.²⁴ Bahsedilen büyük nehrin Horasan Gölü olarak kaydedilen yerle iliştilirildiği, yine üç metinde de müşterek bir biçimde bulunmaktadır. Horasan Gölü olarak kaydedilen hidronomu açıklamak neredeyse imkansız, müellifin yahut müstensihlerin bazı yerlerde deniz isimleri noktasında sıkıntılar arz ettiği görülmektedir. Ākāmü’l-Mercân metnini ilk olarak yayına hazırlayan Codazzi de gerçekleştirdiği çalışmasında Horasan Gölü’nün neresi olduğuna dair bir şeyler söylemenin mümkün olmadığını belirterek, bahsedilen büyük nehrin tespiti hususunda birşey söyleyemeyeceğini beyan etmiştir (1929, s. 461). Hazar hakimiyetindeki topraklar göz önüne alındığında yazmalarda bahsedilen bu büyük nehrin Hazar ile Azak yahut Karadeniz arasında kaldığını düşünmek en pratik olanıdır. Mesûdî’nin el-Tenbîh ve’l-işrâf’ında “Buntus denizine dökülen nehirlerden biri de Tonayas nehridir.” (Şeşen, 2001, s. 57) ifadesi yer almaktadır. Mağribî’nin Kitâb el-coğrafya adlı eserinde “Tanabers nehri kıyısında Bulgarların ve Türklerin şehirleri bulunur.” (Şeşen, 2001, s. 208) kaydı ile de karşılaşırız. Hazar ülkesinde bahsedilen nehrin söz konusu kayıtlarda da farklı biçimlerle verilen Don/Ten nehri olma

²⁰ مزارع لهم و أموالهم، أكثر هو و (AN, 32a)

²¹ مزارع لهم و العسل أموالهم أكثر و (PBN-2186, 27b)

²² العسل أموالهم أكثر و (KN-1623, 218b)

²³ اسلام ال دين ينتحل أكثرهم و (PBN-2186, 27b). Köprülü nüshasındaki ifadeler birebir örtüşmektedir (KN-1623, 218b).

²⁴ Nüshalar arasından yalnızca Zikr’ul Akâlim’deki kayıttan Hazar Denizi ifadesi yer almaz, yalnızca Hazar ile bağlantı vurgulanmıştır. (PBN, 2186, 27b).

ihtimali oldukça fazladır.²⁵ Yazmalarda zikredilen Horasan bölgesi dolayısıyla Aral Gölü ihtimali de akla gelebilir²⁶ ancak Hazar ile Aral arasında Hazar kontrolündeki böyle bir nehri yerleştirmemiz güç gözükmetedir. Ambrosiana metninde Cürcan bölgesinin anlatıldığı satırlarda “Horasan şehirlerinden Deylem Nehri'ne kadardır” ifadesi yer almaktadır (AN, 15a). Zikr'ul Akâlim'de de aynı bahiste nehir adı *نهر الديلم* Deylem Nehri olarak geçmektedir (PBN-2186, 17b). Esas itibariyle müellifin Horasanla ilgili verdiği bilgilere vakıf olduğu anlaşılmaktadır. Eser içerisinde Horasan bölgesinin adı pek çok defa geçmesine rağmen yalnızca Hazar ülkelerine dair kısımda Horasan Gölü ifadesi ile karşılaşmaktayız. Bu durum Hazarlara ait olduğu söylenen şehir adı kadar Horasan Gölü ifadesine de temkinli bir şekilde yaklaşmayı gerektirmektedir. Bu noktadaki düşüncemiz İshak b. Hüseyin'in yahut müstensih(ler)in Hazar ile Karadeniz arasındaki bir şehir veya nehir adını (*طانينو*) yanlış bir şekilde aktarmış olduğu yönündedir.²⁷

Eser içerisinde kısa Hazar bahislerine dair son kayıt ölü gömme adetlerine dairdir. Hazarların ölülerini yaktıklarını bildiren İshak b. Hüseyin, kız çocukları meselesinde olduğu gibi İbn Rusteh'in Burtas kayıtlarından faydalanmış gibi gözükmetedir. A'lâk el-nefise'de “[Burtasların] bir kısmı ölülerini yakarlar bir kısmı ise gömerler.” (Şeşen, 2001, s. 37) ifadeleri burada tekrar Hazarlar için kullanılmıştır. Hazarlardan bahseden Mesûdi'de ise Hazarların ölülerini yaktığına dair bir bilgi bulunmaz ancak o Hazar ülkesinde yaşayan Rus ve Slavların ölülerini yaktıklarından bahseder (Şeşen, 2001, s. 46).

Ākāmü'l-Mercân (Ambrosiana Nüshası), Zikr'ul Akalim ve Köprülü Nüshası'nda Hazar ve Şaş yurtlarına dair kısım aynı yerde bitmektedir. Bu kısmın karşılaştırma ve tartışmalarını yukarıda sunmaya çalıştık. Her üç metinde de bir sonraki başlık “bilâd-ı Etrak” başlığını taşımaktadır. Bu çalışmada, Hazarlara dair bahislerde Ambrosiana el yazması metnini esas aldığımız için aşağıda değineceğimiz Türk yurtlarına ilişkin değerlendirmelerimizde de aynı şekilde bir usul benimsenerek adı geçen el yazması merkezli bir yol takip etmenin uygun olacağı kanısındayız. Daha önce de belirttiğimiz üzere Ambrosiana metninde Türk yurtları ile ilgili paragrafın yarıda kaldığı diğer nüshalarla tespit edilmiştir. Ākāmü'l-Mercân'da yer almayan bu kısımları Zikr'ul Akalim ve Köprülü metninden tamamlayacağız.

Ākāmü'l-Mercân ve Zikru'l-Akalim'e Göre Türk Yurtları

Tercüme (Ākāmü'l-Mercân, AN, 32b)

Türk Yurtları

Oldukça geniş ve büyük bir ülkedir. Kuzeyde Şimal denizi doğuda Tokuzoğuz ülkesi ile bitişiktir. Bunlar kuvvetli ve yardımsever insanlardır. (güzel) görüntülü ve (zarif) bir bedene sahiptirler. Keçe imalinde en yetenekli kimselerdir ki kıyafetleri bundandır. [Hayvan

²⁵ İslam coğrafyacılarının eserlerinde sıklıkla faydalandığı Ptolemy ve Strabon gibi erken dönem coğrafyacılarının izleri bu hususta aranabilir. Bu erken dönem yazarlarının eserlerinde Azak kıyılarında gösterilen önemli bir Grek ticaret kenti olan Tanais, Gotlarla birlikte harap olmaya yüz tutmuş ve adeta yeniden kuruluşu 13. yüzyılda Venedikliler aracılığı ile gerçekleşmişti. Hazar çağında eski müreffeh günlerini yaşamasa da kent Hazar egemenliğinde varlığını sürdürmüştür.

²⁶ Köprülü Kütüphanesi 1623 Nolu mecmuadaki ilgili kısımları aktaran Şeşen'de Horasan gölü için parantez içerisinde Aral Gölü ifadesi verilmiştir. Bk. 2001, s. 90.

²⁷ Diğer bölgelerdeki şehirler hakkında daha sağlıklı bilgiler aktaran müellif, deniz ve nehir isimleri konusunda olduğu gibi özellikle Hazar ve Türk yurtları bahislerinde daha karışık ifadeler sunmaktadır. Esas itibariyle bu kısımlardaki anlatının farklılaşması kendisini hissettirmekte, bahsettiği bazı şehirlerin uzaklığı gibi konularda daha ayrıntılı bilgiler verirken kendisine uzak düşen bu coğrafyalar hakkında daha fazla etnografik bilgiyi çalışmaya dâhil etmektedir. Garaeva da gerçekleştirmiş olduğu kısa tanıtımda Hazar ve Türk ülkeleri kısımlarının izole görüntüsüne dikkat çekmiştir (2006, s. 762).

sürüleri vardır ve darı ekerler.]²⁸ Süt ürünlerine ayrıca bolca av hayvanlarına sahiptirler. Ülkeleri oldukça soğuk ve karlıdır. [Bu sebeple kışın etlerini muhafaza ederler.]²⁹ Bu soğuğun şiddeti dolayısıyla sığındıkları yeraltı mahzenleri bulunur. Bunlar putperest kimselerdir; – Allah onları cezalandırsın- ve ölümlerini yakarlar. Günde iki defa ibadet edip yılda bir gün oruç tutarlar.³⁰ Nehirleri Tabersitan denizine akar ve bu nehirde (hayvanların)³¹ ayaklarına yapışan balıklardan bulunur. Nehir yazları kurur öylece buradaki bataklardan su içerler. Yurtlarında büyük bir dağ vardır. Bu dağda elleri, ayakları, dizleri ile secdeye varmış gibi görünen bir ağaç yer alır. Buraya gelen herkes ona secdede bulunurlar.³² Ülkelerinde el değmemiş yerlerde yabancı atlar yer almaktadır.

Ambrosiana nüshasında metin yukarıda yer alan paragrafla son bulmaktadır. Türk ülkelerine dair anlatımın devam ettiği Köprülü nüshası ve Zikr'ul-Akâlîm'e göre yukarıdaki paragrafın devamı şu şekildedir:

(Bu atlar) son derece hür ve mağrur varlıklardır. Vaktiyle Pers krallarına aittiler, (Türkler) onları mağlup ettiklerinde çöllere dağıldılar. Türklerin şehirleri azdır. Onların meskenleri direklerle, bileşik kubbelere sahip kara çadırlarıdır ve bunlar sığır ve hayvan derilerinden imal edilmiştir.³³ Demirleri bulunmadığından oklarını ve mızraklarını kemiklerden yaparlar. Onların en büyük şehirleri Hasakesd'dir. Bu şehir altın madenlerinin bulunduğu, sarp dağların arasında yer almaktadır. İnsanları putperest kimselerdir. Yılda bir gün bayramları vardır ve bu bayramda her köy sahip oldukları putları ile bir pınar yahut ağaçların bulunduğu bir yere giderler. Böylece onları sıraya dizerek, bir ateş yakarlar, aralarından kahin olarak bilinen bir kimse putlara yaklaşır ve etraflarında döner. Sonra insanlara giderek o yıl içinde hayır ya da şer ne olacağını bildirir. Bu kimse (kahin) tanınmış bir soydan gelmektedir.

Müellif, Türk yurtlarını tarifinde bölge olarak, İslam coğrafyacılarının genel ifadeler ile sundukları ve ayrıntı vermedikleri Kuzey Denize vurgu yapmaktadır. Geniş ve büyük bir ülke tanımlamasıyla birlikte kuzeyde Şimal Denize kadar götürebileceğimiz bu yere dair başka bir tarif sunmaz. Yalnızca Türk yurtlarının doğusunda Dokuzoğuz bölgelerinin bulunduğunu ifade eder. Türk yurtlarının iklim özelliklerine dair bazı bilgilerle birlikte tarif ettiği coğrafyaya dair son atıf Taberistan Denizi'dir. Ambrosiana nüshasını değerlendiren Minorsky, müellifin anlatısının İrtiş dolaylarında yaşayan Kimeklerle ilgili olduğunu belirtmektedir (1937, s. 148). Yine diğer İslam müelliflerinin ve eserlerinin Kimek topraklarının kuzeyde ıssız bölgelere kadar uzandığına dair verdikleri bilgiler Minorsky tarafından, metinde geçen Kuzey Denizi ifadesinin açıklanması noktasında değerlendirilmiştir. Nitekim Hudud'ül Alem'de de Kimek ülkesinin kuzeyi gayrı meskun bir arazi olarak gösterilerek, buradan daha kuzeyde insanların yaşamadığına vurgu yapılmıştır (Şeşen, 2001, s. 67). Eserde ismi verilmeden Taberistan'a aktığı söylenen

²⁸ Köprülü nüshası ve Zikr'ul Akalim'de *ولهم مواسى والدخن وزرعهم مواسى* ifadeleri de yer bulurken Ambrosiana nüshasında bu satır yoktur (KN-1623, 219a; PBN-2186, 27b).

²⁹ Köprülü nüshası ve Zikr'ul Akalim'de yer alan *في اللخوم يبخرون فهم* satırları, Ambrosiana nüshasında yer almamaktadır (KN-1623, 219a; PBN-2186, 27b).

³⁰ Zikr'ul Akalim metninde burada sadece *في مرتين يصومون* ve *العام* satırları eksik bir biçimde yer almaktadır (PBN-2186, 27b).

³¹ (KN-1623, 219a) ve (PBN-2186, 27b) sayfalarında *الدواب* ifadesi de yer alır.

³² Zikr'ul Akalim metninde yalnızca *جبل فيها* ve *ركبته* ifadelerine yer verilerek cümle eksik kalmıştır (PBN-2186, 27b).

³³ Zikr'ul Akalim ve Köprülü nüshalarında küçük farklılıklarla yazılmıştır.

الدواب جلود من مساميرها مزلعة مركبة قبة في اليها بأون غياظ و خيام انماهى و (PBN-2186, 28a) *الدواب و البقر جلود من سود نرها ستا مزلعة مركبة قبة في اليها بأون و خيام انماهى و* (KN-1623, 219a)

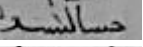
nehirin Müslüman coğrafyacıların eserlerinde karışık tasvirlerle sunulan İrtiş ve Hazar Denizi arasındaki nehirlerden biri olabileceğini dile getirmiştir (Minorsky, 1937, s. 148). Nehrin yazın kurduğuna dair verilen ayrıntı yine Minorsky tarafından bozkır bölgelerine işaret edildiği şeklinde değerlendirilmiştir. Ākāmü'l-Mercân yazarının Türk yurtlarına dair sunduğu bu bilgilerin kaynağına dair de görüşlerini beyan eden Minorsky, Hudûd'ul-Âlem'deki Kimek anlatısını da hesaba katarak Ceyhanî'nin ismini öne çıkarmıştır. Müellifimiz İshâk b. Hüseyin'in öncü araştırmacıların da öne sürdüğü gibi Endülüslü olduğu fikrini kabul eden Minorsky, eserde kullanılan Ceyhanî menşeli anlatılara İbn Rusteh veya İbn'ul Fakih aracılığıyla ulaşılmış olabileceğini dile getirmiştir (1937, s. 150).

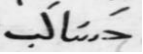
Elimizdeki metinde Türk yurtlarına dair bahisleri Kimeklerle alakalandırma noktasında başka bir ayrıntıya daha dikkat çekebiliriz. Ākāmü'l-Mercân metninin son paragrafında; "Yurtlarında büyük bir dağ vardır. Bu dağda elleri, ayakları, dizleri ile secdeye varmış gibi görünen bir ağaç yer alır. Buraya gelen herkes ona secdede bulunurlar" kaydını görürüz (AN, 32b; KN-1623, 219a; PBN-2186, 27b). Birûnî, Kimek ülkesinden bahsettiği satırlarda; "Kimek ülkesinde Menkûr denen dağda bu göl gibi bir tatlı su gözü vardır. ... Bu gözün yanında bir taş üzerinde secde eden bir adamın, parmaklarıyla beraber avuçlarının ve dizlerinin izi, bir çocuk ayağının ve hayvan tırnaklarının izi vardır. Oğuz Türkleri bunları görünce secde ederler." (Şeşen, 2001, s. 199) ifadelerini sunmaktadır. Kazvinî de Âsâr el-bâkiye'yi kaynak olarak göstererek, Kimek ülkesi kısmında aynı bilgiyi tekrarlamıştır. Birûnî'nin verdiği daha açık ifadeler, Ākāmü'l-Mercân'da Oğuz bölgelerine nispetle kuzeydeki Kimek yurtlarının anlatıldığı noktasındaki görüşü netleştirmektedir.³⁴

İshâk b. Hüseyin'in kaynaklarını net olarak belirlememiz güç ancak Türk yurtlarına dair verdiği bilgilerin, Yakubî'nin Kitâb el-büldân'ındaki Türkistan bölümü ile yakınlığı da dikkat çekicidir. Karluk, Dokuzoğuz, Türgiş, Kimek ve Oğuzlardan bahseden Yakubî'nin satırları şu şekildedir; "Türklerin evleri ve kaleleri yoktur. Büyük Türk kubbelerinde otururlar. Bu çadırların çivileri hayvan ve sığır derisinden yapılmış sırımdır. Çadırların örtüleri keçedendir. Türkler keçe imalini en iyi bilen millettir. Zira elbiseleri keçedendir. Türkistan'da darıdan başka hububat ekilmez. Türklerin gıdası kısrak sütüdür. Kısrak eti yerler. Yediklerinin çoğu av etidir. Onlarda demir azdır. Oklarını kemikten yaparlar." (Şeşen, 2001, s. 189) Yakubî'nin aktardığı bu ifadelerin aynısını bulabildiğimiz İshâk b. Hüseyin'in bu bilgilere bazı ayrıntılar eklediği anlaşılmaktadır.

Çalışmasını gerçekleştirirken Ambrosiana nüshasını dikkate alan Minorsky, Zikr'ul Akâlim ve Köprülü nüshası aracılığıyla devam eden kısımları ne yazık ki değerlendirmelerine dâhil edememiştir. Söz konusu bölümde yer ve özel isimler konusunda tafsilata pek girmeyen müellifimiz ikinci kısımda yalnızca bir kent adından daha söz etmektedir. Frye, Köprülü nüshası üzerinden gerçekleştirdiği çalışmada bu kent ismini emin olmamakla birlikte, Hudûd'ul-Âlem'de Dokuzoğuz başkenti olarak zikredilen Cinankes (Hoço) olarak önermiştir (1949, s. 92). Köprülü nüshasında bu yer adının *Hasakesd*³⁵ biçiminde yazıldığını görmekteyiz. Şeşen, gerçekleştirmiş olduğu tercümede bu kent adını *Hasâkesb* olarak okumuştur (2001, s. 90). Bu yer ismi Zikr'ul Akâlim'de daha farklı bir şekilde; *Hasakeb*³⁶ olarak kayıtlıdır. Hudûd'ul-Âlem ve Gerdizî gibi diğer

³⁴ Togan, 1928 tarihli çalışmasında Köprülü Kütüphanesi'ndeki söz konusu risaleye kısaca değinmiş ve burada yer alan bilgilerin; "ulaşılamayan, eski bir kaynaktan alındığına" vurgu yapmıştır. Bununla birlikte bizim de karşılaştırmada bulunduğumuz Birûnî'nin de aynı menbadan istifade etmiş olabileceğini ifade etmiştir (Togan, 1928, s. 64).

³⁵ (KN-1623, 219a)

³⁶ (PBN, 2186, 28a)

anlatılarda karşılaştığımız Cinankes önerisi ilk bakışta makul durmaktadır. Müellifin bir sonraki Dokuzoğuz başlığında hiçbir yer ismi vermemesi, diğer Arap kaynaklarının da Dokuzoğuzlarla ilgili aktarımlarında değindikleri Cinankes kentinin tanınırlığı göz önüne alındığında, bu kent isminin İshâk tarafından Türk yurtları başlığına taşınmış olması mümkündür. Dokuzoğuzlarla komşuluk vurgusu hatırlandığında bu yer adının Cinankes ihtimaline dair değerlendirilebilecek bir başka kayıt İbn el-Fakih aracılığı ile Temim b. Bahr el-Mutavvî'i'nin seyahat bilgilerinden edinilmektedir. Dokuzoğuz hakanına ziyareti dolayısıyla Kimek yurdunun bu ülkeyle sınırdış olduğunu bildiren Temim'e göre Taraz'dan Kevakib olarak bilinen yere 7 fersahlık bir yol ve oradan da hızlı bir at sürüşüyle Kimek başkentine seksen günlük bir mesafe bulunmaktadır (Minorsky, 1948, s. 284). Taraz tarafından başlatıldığında Temim'in tarif ettiği bu uzun mesafe doğudaki bir Kimek kentine işaret eder. Zaman zaman Kimeklerin Dokuzoğuz başkentine taarruzda bulduklarına dair bilgilerle beraber düşünüldüğünde söz konusu kent adının Cinankes olduğu noktasındaki sav daha da desteklenir. Esas itibari ile Kimeklerin sahip oldukları kentler noktasında daha cömert davranan İdrîsî, en batıdaki Kimek kenti olarak gösterdiği Karantiye şehrinden başlayarak, bildiği Kimek şehirlerinin adlarını sayar. Bu kentin Gağan Gölü kıyısında olduğunu bildirir ve diğer şehirlerin konumlarını da bu tarife göre vermiştir. Kumekov, bahsedilen gölün Balkaş'ın doğusundaki Alagöl olduğunu belirtmektedir. Gağan'ın batısında yer aldığı bildirilen bir diğer kent Demuriya'dır. Gölün kuzeybatısında yine Kimeklere ait Seraves şehri, Seraves'in doğusunda Bencâr, Alagöl'ün kuzeyinde gösterilen Lâlan dağlarının güney eteğindeki Hanaviş kentinin isimleri zikredilmektedir. İdrîsî'nin verilerini izlersek Gamaş nehri boylarında kalan diğer Kimek şehirlerini görürüz ki hükümdarın oturduğu kent olarak gösterilen Hâkân da bu kısımda yer almaktadır. Sisyan, Manan, Menarah ve Astûb gibi Kimek şehirleri de aynı havalide gösterilir (Şeşen, 2001, s. 108). İdrîsî'nin Gamaş olarak bahsettiği bu nehir Kara İrtiş olmalıdır. Bu veriler dâhilinde Kimeklerin esas ordasının, Dokuzoğuzların merkezi olarak gösterilen Cinankes'in kuzey batısındaki bölgelerde toplandığını görürüz. Bu durumda söz konusu Dokuzoğuz kentinin (Cinankes'in), Kimeklerle olan ilişkileri bağlamında Türk ülkeleri dâhilinde gösterilme olasılığı yükselir.

Mevcut veriler dâhilinde Cinankes kenti öne çıkmasına rağmen müellifin şehirle alakalı verdiği diğer kısa bilgileri sorgulayacak olursak, İslam coğrafyacılarındaki Cinankes'e dair verilerle bazı noktalarda uyuşmadığı görülür. Turfan bölgesinde bulunan ve kışlık merkez olarak kullanılan bu kentin adına Çin elçisi Wang Yen-tse'nin seyahatinde de rastlanmaktadır. Burada ve İslam kaynaklarında Cinankes'in sarplık bir alanda kurulu olduğuna dair bir bilgi olmadığı gibi şehirde yer alan Budist manastırlarına dair anlatılar da bulunmaktadır. Bu durumda tercüme ettiğimiz metne sadık kalırsak altın madenlerinin bulunduğu sarp dağlık mevkiyi daha batıda Barshan dolaylarında düşünebiliriz. Nitekim Kaşgarlı'nın eserinde de zikredilen bu dağın, altın madenlerini barındırdığına dair bilgiler yer almaktadır (Şeşen, 2001, s. 27). Kimekler hakkında bilgi veren kaynaklar örneğin Hudûd'ul-Âlem, yalnızca Nemakiye adlı bir Kimek kentinden söz ederken yaz aylarında hakanın bu şehirde oturduğu bilgisini verir (Şeşen, 2001, s. 67). IX. yüzyılın başlarında Kimeklerin Sir-i Derya boylarına indikleri ve burada Oğuzlarla gerçekleştirdikleri ittifaklar bilinmektedir. İbn Fadlan'ın notlarına; Oğuz, Dokuzoğuz ve Kimekler Türklerin en güçlüleridir, şeklinde de yansıdığı gibi Kimekler VIII. yüzyılın ikinci yarısı ve IX. yüzyılın başında gerçekleştirdikleri göçler neticesinde oldukça geniş bir bölgeyi hareket alanları hâline getirmişlerdi. Oğuz ve Kimek yakınlığı dâhilinde Köprülü nüshası ve Zikr'ul Akalim'de de geçen bu tartışmalı kent adının daha batıdaki bir Oğuz şehri olma ihtimali hayat bulmaktadır. Nitekim Hudûd'ul-Âlem, barış zamanlarında Kimeklerin kışı geçirmek üzere Oğuz ülkesine gittiklerini bildirmektedir (Şeşen, 2001, s. 67). Mervezî de benzer bir haberle kışın kar sebebiyle Kimeklerin atlarını Oğuz topraklarına sürdüklerini kaydetmiştir (Agacanov, 2013, s. 219). Müellifimiz eğer Dokuzoğuz başkentini sehven

Türk yurtları kısmına taşımamış ise iki nüshadaki farklı yazımlar ve sınırlı malumat bizi bu hususta tahminlerin ötesine götüremeyecektir.

Bir önceki kısımda Hazar ve Şaş yurtlarına değinen kaynağımız, Şaş bölgesinin ötesinde kalan ve doğuda Dokuzoğuzla komşu olan Türk yurtlarını anlatırken herhangi bir Türk topluluğunun adını doğrudan zikretmese de Kimek bölgelerinin anlatıldığına dair görüşe katıldığımızı belirtmemiz gerekir. Ambrosiana nüshasının yarım kalan son bölümünün devamında Türklerin meskenleri ve inanç hayatlarına dair bilgilerle birlikte yıllık sürülerine dair ifadeler okunmaktadır. Burada atlarla ilgili sunulan bir ayrıntının Gerdizî'de yer alan Kimek ülkesine dair bahislerle yakınlığı dikkat çekmektedir. Bu noktada Gerdizi'nin Türklerle alakalı olarak aktardığı bilgilerin bir kısmının Ceyhanî kaynaklı olduğu bilgisini de hatırlayarak, gerek İshâk'ın gerekse Gerdizî'nin bu satırlarındaki anlatının kaynağının kayıp olan *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*'te bulunabileceğini düşünebiliriz. Gerdizî, Kimek ülkesinin hududu olarak gösterdiği İrtiş nehrinin etrafında vahşi atların bulunduğundan söz eder (Şeşen, 2001, s. 75). Devamında; "Bu atların ataları hükümdarların bineklerinden. Sonra vahşi oldular" ifadeleri, İshâk'ın anlatısıyla örtüşür. İlgili kısımda "Vaktiyle Pers krallarına aittiler, (Türkler) onları mağlup ettiklerinde çöllere dağıldılar" şeklinde bilgi veren müellifimiz, Gerdizî'nin üstü kapalı anlatısını tamamlamaktadır.

Sonuç

Endüslü Müslüman coğrafyacıardan İshâk b. Hüseyin tarafından kaleme alınmış olan *Ākāmü'l-Mercân fî zikrû'l-medâin'ül meşhûr fî külli mekân* adlı eserin yapılan çalışmalar doğrultusunda XI. yüzyılın başlarında kaleme alınmış olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte ilk olarak 1929'da Codazzi ve Nallino tarafından gerçekleştirilen araştırmaların ardından eserin bilinirliği artmış ve Rus oryantalistler tarafından da farklı açılardan ele alınmıştır. Gerçekleştirilen çalışmaların önemli bir kısmı eserin yalnızca Milano'daki Ambrosiana nüshasına atıfta bulunarak, mevcut yazmanın tek nüsha olduğuna kanaat getirmişlerdir. Ancak 1944 yılında Frye'in dile getirdiği ve makale içerisinde de göstermeye çalıştığımız gibi Zeki Velidi Togan henüz 1928'de kaleme aldığı bir araştırmada Köprülü Kütüphanesinde kadim Türk yurtlarına dair bilgiler veren bir eserden ve gayri muntazam bir şekilde bir araya getirilmiş bir mecmuanın varlığından söz etmiştir. Zeki Velidi'nin sözünü ettiği bu nüsha Köprülü Kütüphanesi 1623 numarası ile kaydedilmiş bir mecmuadır ve burada yer alan Türklerle ilgili bilgiler Ramazan Şeşen tarafından Türkçeye kazandırılmıştır. Yine yukarıda bahsettiğimiz gibi Şeşen'in gerçekleştirmiş olduğu çalışma söz konusu mecmuada yer alan eserin kime ait olduğuna, yahut eserin yazıldığı dönem hakkında herhangi bir tartışmaya girmemektedir. Bunların yanında Castello'nun dikkat çektiği İshak b. Hasan el-Zeyyât imzası taşıyan Zikr'ul-Akâlim adlı bir eserin özellikle ikinci kısmı *Ākāmü'l-Mercân*'la neredeyse birebir örtüşmektedir. Gerçekleştirdiğimiz bu çalışmada *Ākāmü'l-Mercân*'ın zikredilen iki nüshasının ve Zikr'ul-Akâlim adlı eserin bir nüshasının karşılaştırılması suretiyle Hazar ve Türk yurtlarına dair eserlerde verilen bilgiler Türkçeye tercüme edilmiş ve bu bilgiler başkaca kaynaklardan da istifade edilerek değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Ākāmü'l-Mercân'ın Ambrosiana nüshasının metninin, yine aynı eserin Köprülü nüshası ve Zikr'ul-Akâlim adlı eserle mukayese edildiğinde muhtevası itibariyle yarım ya da eksik olduğu görülmüştür. Zira Köprülü nüshası ve Zikr'ul-Akâlim, Türk başlığının ardından Dokuzoğuz yurtlarından bahis, Yecüc-Mecüc seddinden bahis ve Çin ülkesinden bahis gibi konu başlıklarıyla devam etmektedir.

Esas itibari ile döneminin meşhur şehirlerini ansiklopedik bir sözlük mahiyetinde bir araya getirmeye çalışan İshâk b. Hüseyin'in özellikle Türk yurtlarına dair anlatısında birtakım tartışmalı ifadeleri sunduğu görülmüştür. Bu bölgeye dair sınırlı sayıda zikrettiği

kent isimlerinin durumuna dair görüşlerimizi makale içerisinde ifade etmeye çalıştık. Eserin bütününe nazaran Hazar ve Türk yurtları bahislerinde etnografik bilgilerin daha fazla yer bulduğunu ifade edebiliriz. Müellifin eser içerisinde kullandığı kaynakları bildirmemesine rağmen Hazar ve Türk yurtlarına dair anlatılarının kökeninde İbn Rusteh ve Yakûbî'nin izlerini görmemiz mümkündür. Hazarlarla ilgili kısımda Hazar ve Burtas haberlerinin harmanlanmış bir biçimde aktarıldığı anlaşılmaktadır. Türk yurtlarına dair kısımda özellikle Minorsky'nin de ifade ettiği gibi Kimek topraklarına uygun düşen bir anlatıyla karşılaşılmıştır. Ambrosiana nüshasının birden sonlandırdığı bu kısımların tamamlanması noktasında Zikr'ul-Akâlim ve Köprülü nüshalarının karşılaştırılması yoluna gidilmiştir. Bu noktada arada küçük yazım farklılıkları bulunan metinlerin daha sağlıklı bir tercümesini yapmaya gayret gösterdik.

Türkçe literatürde nispeten bilinmeyen veya oldukça az kullanılan bahis konusu el yazması eserin Hazar ve Türk yurtlarına ilişkin kısa ama oldukça önemli bilgiler içermesi Türk tarihiyle ilgili yapılacak çalışmalara kaynaklık edebileceği hakikatini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- AGACANOV, S. G. (2013). *Oğuzlar*. 6. Baskı. İstanbul: Selenge Yayınları.
- BOSON, G. (1929). "Descrizione di Roma in una geografia araba del 1169 dell'Egira". *Aevum, Anno. Gennaio-Marzo*. III/5: 5-12.
- CASTELLO, F. (1989). *El Dikr al-aqâlîm de Ishâq ibn al-Hasan al-Zayyât*. Barcelona: Tratado de Geografía Universal.
- CODAZZI, A. (1929). "II Compendio Geografico Arabo Di Ishaq İbn Al-Husayn". *Nota della prof. Angela Codazzi, presentata dal socio C. A.*. Roma: Nallino, R. Accademia Nazionale Dei Lincei. 5: 373-464.
- FRYE, R. N. (1949). "A New Arabic Geographical Manuscript". *Journal of Near Eastern Studies*. VIII/2: 90-98.
- GARAEVA, N. (2006). *Istoriya Tatar s Drevneyshikh Vremen*, T. II. Kazan: Volzhskaya Bulgariya i Velikaya Step.
- GRIFFINI, E. (1910). "Nuovi Testi Arabo Siculi". *Centenario della nascita di Michele Amari*. Vol. 1. Palermo.
- GRIFFINI, E. (1915). "Die jungste ambrosianische Sammlung Arabischer Handschrifte". *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*. Leipzig: 63-89.
- İSHÂK İBN. HÜSEYİN EL-MÜNECCÎM. *Âkâmü'l-Mercân fî zikrû'l-medâin'ül meşhûr fî kâlli mekân*. Milano Ambrosiana Koleksiyonu. H 104.
- İSHÂK İBN HASAN İBN HÜSEYİN EL-ZEYYÂT. *Zik'ül-Akâlim ve'l ihtilâfihâ*. Paris Bibliotheca Nacional. Yazma no: 2186.
- KARATAY, O. (2014). *Hazarlar: Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler*. Ankara: Kripto.
- KRACHKOVSKY, I. Y. (1957). *Izbrannyye Sochineniya*. T. IV. Moskva-Leningrad.
- KUBBELYA L. Ye. - V. V. MATVEYEVA (1960). *Arabskiye istochniki*. VII - X vekov. Moskva: Po etnografii i istorii Afriki yuzhneye Sakhary.
- MINORSKY, V. (1937). "The Khazars and the Turks in the Âkâm al-Marjân". *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*. IX/1: 141-150.

- MINORSKY, V. (1948). "Tamīm ibn Baḥr's Journey to the Uyghurs". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. University of London. XII/2: 275-305.
- ÖZCAN, A. (2009). "Sind". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXXVII: 242-244.
- RAZÛK, M. (2004). "Merakeş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXIX: 166-168.
- SAİD, F. (1988). *Ākāmü'l-Mercān fî Zikrū'l-Medāin'ül Meşhūr fî Kūlli Mekān*. (tel. İshāk b. Hüseyin). Beyrut.
- ŞEŞEN R. (2001). *İslām Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- TOGAN, A. Z. V. (1928). "Oğuzların Hristiyanlığına Aid". *Türkiyat Mecmuası*. 2: 61-68.

EKLER

Ek-1: Zikr'ul-Akâlim'deki Hazar ve Şaş Yurtları ile Türk Yurtlarına Dair Sayfalar

27a, Hazar ve Şaş Yurtlarının Bahsi

27b, Hazar ve Şaş Yurtları (devamı) ve Türk Yurtları – 28a, Türk Yurtları (Devamı)

Ek-2: Köprülü Kütüphanesi, 1623 Nolu Risaledeki Hazar ve Şaş Yurtları ve Türk Yurtlarına Dair Sayfalar

